

EŞİTLİK ÇAĞINDA
DEMOKRASİLERİN ÖZGÜRLÜK
SORUNSALI:
BİREYCİLİK, DİN VE SİYASET
ÜZERİNE TOCQUEVILLECİ
BİR TARTIŞMA

Ayhan Akman*

Bu yazının amacı sivil toplum ve demokrasi üzerine önde gelen düşünürlerden Alexis de Tocqueville'in yazılarından yola çıkarak yönetsellik, demokrasi, özgürlük ve din konularında açılım sağlayacak bazı noktaları yakalamaya çalışmaktır. Bu bağlamda özellikle Tocqueville'in bireycilik, din, gelenekler ve eşitlik üzerine yazdıkları ile bunların demokratik yönetsellik üzerine olan etkileri mercek altına alınacaktır.

Tartışmamızda öncelikli olarak Tocqueville'in birinci cildini 1835, ikinci cildini ise 1840'ta yayımladığı *Amerika'da Demokrasi*¹ kitabına atıfta bulunacağız. Tocqueville'in iki başyapıtından biri olan bu kitap² hem yayımlandığında hem de sonraki dönemde büyük ilgi toplamış ve süregelen tartışmalara daimi bir referans noktası oluşturmuştur. Tocque-

* Y. Doç. Dr. Ayhan Akman, Sabancı Üniversitesi, Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi.

¹ Alexis de Tocqueville (1969) [1835 ve 1840] *Democracy in America* (Vol. II). J. P. Mayer (ed) New York, NY: Harper & Row.

² Tocqueville'in diğer başyapıtı (1955) [1856] *The Old Regime and the French Revolution*, New York, NY: Anchor Books.

ville'in bu konudaki fikirlerine olan ilgi son zamanlarda yeni-Tocquevilceci olarak tanımlanan Robert Putnam'ın *Bowling Alone*³ adlı kitabındaki tezlerle bir kat daha artmıştır. Günümüzde yeni-Tocquevilceci olarak adlandırılan yaklaşıma sahip aydınlar özellikle refah devletinin küçüldüğü ve kitle iletişim araçlarının hâkim olduğu bir çağın toplumsal dayanışma üzerine olan etkilerinin Tocqueville'in yaptığı analizler etrafında incelenmesi gerektiğini savunurlar.

Tocqueville'in demokratik yönetsellik hakkındaki belki de en sıra dışı, en tartışılabilir tezi dinî inanç ile siyasi özgürlük arasında kurduğu ilişkidir. Tocqueville'e göre siyasi özgürlükler demokratik yönetselliğin kaçınılmaz unsurları oldukları kadar, aynı zamanda onun karşılaşılabileceği istikrar ve devamlılık problemlerine de yol açarlar. Siyasi özgürlüklerin demokrasileri yıkıma götürmemesi için gereken, bunlara karşı bir dengeleme görevini yerine getirecek âdetler, gelenekler ve dinî inançlardır: "Belki despotizm [dinî] inanç olmadan idare edebilir ama [siyasi] özgürlük bun-suz yapamaz. Din, [özgürlüğün hüküm sürdüğü] cumhuriyetlerde... [itaa-tin esas olduğu] monarşilerde olduğundan daha fazla gereklidir, özellikle de demokratik cumhuriyetlerde. Eğer siyasi bağlar gevşediğinde ahlâki bağlar sıkılaştırılmaz ise toplum yıkımdan nasıl kaçabilir? Ve hâkimiyeti elinde tutup da Tanrı'nın yasasına uymayan bir halkın sonu nice olur?"⁴ Benzer minvalde Tocqueville şunu da iddia etmekte: "Ben kendi adıma, insanın hem dinî konularda köklü fikir serbestisini hem de kapsamlı siyasi özgürlüğü eşzamanlı olarak taşıyabileceğinden şüphe ederim. Bence insanın [dinî] inancı yoksa [siyasi otoriteye] baş eğmeli, eğer [siyasi olarak] özgürse inançlı olmalı."⁵ Diğer bir deyişle, Tocqueville demokrasilerde özgürlüğün geniş çizilen sınırları ile bu özgürlüklerin fiiliyatta kullanımları arasında ilk bakışta bizi şaşırtabilecek bir ters orantı olduğunu, daha doğrusu bunların birbirlerini dengeleyici bir işlev görebileceklerini iddia ediyor.

Peki, din ve siyaset arasındaki ilişkinin niteliği ve yapısının ne olması gerektiği üzerine hararetle tartışmalara şahit olduğumuz günümüzde Toc-

³ Putnam, Robert (2001) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York, NY: Touchstone. Bu kitapta Putnam Amerikan demokrasisinin toplumsal tabanı üzerine eğilerek temel olarak günümüzde bu demokrasinin ana probleminin toplumsal katılım ve sorumlulukların azalması ve sosyal sermayenin (social capital) erimesi olduğunu savunur. Bunun götüreceği sonuç demokrasinin içi boşalmış, tabandan gelen enerjisini yitirmiş ve geleceği belirsiz bir rejim olma tehlikesidir. Putnam'ın ayrıca İtalyan demokrasisi ve yerel yönetim etkinliği ile tarihi ve kültürel gelenekler arasındaki bağlantıları incelediği (1993) *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, NJ: Princeton University Press adlı bir başka eseri daha vardır.

⁴ Tocqueville, *Amerika'da Demokrasi*, s. 294.

⁵ A.g.e., s. 444.

queville'in ileri sürdüğü bu savın temeli ve mantığı nelerdir? Aslında Tocqueville'in din ile siyasetin ilişkisi üzerine olan tezlerinin temelinde siyasi özgürlük ve istikrar konusunda, siyaset felsefecilerinin çok âşına oldukları temel bir paradoks yatmaktadır: Özgürlük (gerek bireyler, gerekse toplumsal gruplar için) bir yanda siyasetin temel ve vazgeçilmez amaçlarından biri olarak kabul görünürken, diğer yandan demokratik bir siyasi rejimi zora sokan, uzun vadede ona karşı çalışabildiği de bilinen bir faktör. Bir yandan insanların istedikleri siyasi ideolojiyi, dinî inancı, sınıf liyakati veya etnik kimliği seçebilmeleri siyasetin temel ve olumlu değerlerinden biri iken, bu seçim özgürlüğünün toplumsal dayanışma ve birliktelik duygusunun zarar görmesinde (ve dolayısıyla demokratik rejimin kendi kendini çökerten bir helezona girmesinde) rolü olabileceği arzulan- masa da bilinen bir olasılık.

Mesele, genel bir şekilde “özgürlük eşittir mutluluk” veya “özgürlük eşittir toplumsal çözülme” gibi genel formülasyonla ifade edilebilmekten çok, Tocqueville'in yaptığı gibi, daha somut olarak hangi koşullar altında, hangi etkenlere bağlı olarak siyasi özgürlükler ile toplumsal dayanışma ve işbirliğinin beraber elde edilebilir, beraber sürdürülebilir hale geldiklerini araştırmakta yatıyor. Diğer bir deyişle, Tocqueville çalışmasında yukarıda bahsedilen temel paradoksun çözümünü soyut ve kavramsal olmaktan çok, somut ve sosyolojik olarak arıyor. *Amerika'da Demokrasi* kitabının odağı demokrasilerin yaşlı Avrupa kıtasında aristokrasi ile mücadele içinde ortaya çıkma ve kurumsallaşma mücadelesi değil, birincil özelliği göçmen bir toplum olmak olan (ve bunun yanısıra başka birçok özel koşulların hâkim olduğu) “Yeni Dünya”da yaşanan demokrasi deneyimi.⁶

Tocqueville'in genel olarak âdetlerin⁷, özel olarak da dinî inancın önemini vurgulaması işte Amerika'da önemli ölçüde yerleşik halde bulunduğu

⁶ Bu özel koşulları Tocqueville mümkün olduğu kadar sistematik olarak incelemeye çalışıyor: Amerika'nın coğrafyasından başlayıp, toplumsal sınıflarına, siyasi örgütlenmesinc, dinî inançlarına, hukuk düzenine, örf ve âdetlere varıncaya kadar. Tocqueville'in sosyolojinin kurucu şahsiyetlerinden biri olarak algılanması da zaten empirik bir metot kullanmanın ötesinde, analizlerinde toplumsal faktörleri önc çıkarması, bunların iç dinamikleri ve sonuçları üzerinde kafa yormasından dolayıdır.

⁷ Tocqueville'in “moeurs” terimini “âdetler” olarak çevirmek aslında tam olarak tatmin edici değil. Tocqueville'in kullanımında “moeurs” sadece geçmişten gelenek yoluyla gelen toplumsal inanış ve uygulamaları değil aynı zamanda toplumun güncel olarak da üretip, kendi işleyişini düzenlemek için benimsediği şeyleri de kapsar. Halbuki Türkçe kullanımda “âdet” genelde geçmiş ve gelenek ile sıkı sıkıya özdeşleştirilmiş bir terimdir. Tocqueville'in kullandığı anlamda “moeurs”ları güçlü olan bir toplum, “geçmişin tahakkümü” altında bugünü yaşama zorunda olan bir toplum değildir; tersine, dinamik olarak toplumsal normatifliğini senkronik olarak yaratarak etkin yönetselliği başarabilecek bir toplumdur. Geçmişten gelenelerin oynayacak bir rolü varsa da bu göz önünde tutulması gereken faktörlerden sadece biridir.

siyasi özgürlüklerin “zararlı” veya “aşırı” sonuçlarına karşı, bunları yok etmeyecek ancak kullanımlarını ve sonuçlarını düzenleyecek, demokratik özgürlüklerin kendi kendini yok eden bir sarmala girmelerini önleyecek kültürel faktörler aramasıyla doğrudan bağlantılıdır. Otorite ve itaat ilişkilerinin gelenek tarafından açık, net ve değişmez olarak tanımlandığı aristokratik toplumdaki, bu tip kalıcı toplumsal hiyerarşilerin ilke olarak reddedildiği, otorite ve itaat ilişkilerinin yenibaştan ve doğrudan geleceğin otoritesine başvurmadan kurgulanmasının temel siyasi sorun olduğu “modern” topluma geçişte pek çok açıdan kutlanan ve kutsanan “özgürlük” fikrinin kendinin en büyük düşmanı haline gelmesinin, kendi kendini yok etmesinin önüne geçilmesi için Tocqueville sıra dışı bir şekilde dinin toplumsal rolünü vurgulamıştır. Bu bağlamda söylediği toplum için “esas önemli olan tüm vatandaşların doğru dine mensup olmaları değil, bir dine mensup olmalarıdır”⁸ ifadesi aslında Auguste Comte’un dine bakışına yakın bir perspektif taşıdığını göstermektedir. Din mefhumu burada “inancın doğruluğu” veya “inancın saflığı” ölçütleri çerçevesinde değil somut toplumsal kullanımı ve toplumsal faydası açısından değerlendirilmekte ve oynayabileceği (ancak her zaman oynamadığı) pozitif rol incelenmektedir.

Tocqueville âdetleri geniş bir şekilde “toplumun zihni alışkanlıklarına şekil veren fikirlerin tümü” ve “bir halkın bütün ahlâki ve entelektüel kafa yapısı”nı ifade eden bir terim olarak tanımlamakta ve kullanmaktadır.⁹ Tocqueville’e göre, âdetler “Amerika’da demokratik bir siyaset sahnesinin korunabilmesinin en büyük genel nedenlerinden biridir.”¹⁰ Tocqueville’in çalışması iyi incelendiğinde âdetler ve dinin demokrasilerde oynayabilecekleri (hattâ oynamak zorunda oldukları) rollerin en az iki tane olduklarını görüyoruz.

İlk olarak, yerleşik âdetler ve din ortak istem veya toplumsal fayda adı altında her yolun ve her uygulamanın mubah ve geçerli olduğu fikrine karşı gerekli bir bariyer oluşturur. Bundan kastedilen demokrasi adına savunulan ve meşrulaştırılan radikal değişiklik çabalarının yerleşik âdetler ve din sayesinde yumuşatılması, taşkınlığa varacak, bireysel özgürlükleri ayaklar altına alacak, yerleşik kurum ve süreçleri askıya alacak veya yok edecek girişimlere karşı düzenleyici ve yatıştırıcı olabilecek rolüdür. Tocqueville’in düşünceleri bu konuda açık bir şekilde 1789 Fransız Devrimi ve bu Devrim sürecinde yaşanan olaylardan etkilenmiş: Devrimin özgürlük, eşitlik ve kardeşlik gibi soylu amaçlarına karşın sıklıkla başvuru-

⁸ A.g.e., s. 290.

⁹ A.g.e., s. 287.

¹⁰ A.g.e., s. 287.

ruhan ve siyasetin olağan bir vasıtası haline gelen şiddet olgusu Tocqueville için yarardan çok zarar getiren, krallık döneminde bile görülmeyen şekilde özgürlükleri tırpanlayan¹¹ bir pratik haline geldiği için demokrasinin kendi kendini baltalayan bir yönü olarak uzak durulması gereken bir tehlike arz ettiği konusunda Tocqueville'i ikna etmişti.

Özellikle ortak istem ve toplumsal yarar adına, halk için (ve tabii zaman zaman halka rağmen) siyaset yapma yöneliminin (diğer bir deyişle “çoğunluğun zorbalığı”nın) demokrasilerde temel problemlerden biri olduğunu düşündüğü içindir ki, Tocqueville'in gözünde özgürlüklerin serbestçe kullanımının toplumsal normlar ve âdetler tarafından düzenlenmesi ve itidal edilmemesi gereklidir. Yerleşik âdetlerin, geleneksel kurumların, dinî ahlâkın demokrasiye yapabilecekleri muhtemel katkı “Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik” sloganındaki ilk terimin, yani özgürlüğün bir yol kazasına kurban gitmemesi, aşırılığa kaçıldığı durumlarda gemlenebilmesi içindir. Tocqueville için demokrasilerde özgürlüklerin yerleşmesi ve kurumsallaşması kadar bu özgürlüklerin kullanımının aşırılıklara yol açmaması da temel bir endişe kaynağıdır.

Tocqueville'in âdetler ve dinin demokrasilerde oynayabileceğini düşündüğü ikinci olumlu rol, egoizm ve aşırı bireycilikten kaynaklanan içine kapanma, cemiyet hayatından kopma, siyasetten uzak durma gibi göstergeleri olan bir genel ilgisizliğin, apatinin önüne geçmektir. Toplumu ilgilendiren genel problemler üzerine düşünme, konuşma ve örgütlenme yerine (yani toplumsal değişim konusunda istemli ve iddialı bir rol ve sorumluluk almaktansa) sadece kendi (ve etrafında sevdiği birkaç kişi ve akrabasının) şahsi çıkarı ile ilgilenen, para kazanmak dürtüsü diğer tüm siyasi ve toplumsal ilgilerine baskın bir birey tipinin ortaya çıkışıyla demokratik rejimlerin temel özellikleri arasında bir ilişki olduğu fikri Tocqueville için önemli bir potansiyel soruna işaret etmektedir. Bireylerin eşitliği ilkesi üzerine kurulmuş olan demokrasilerde, Tocqueville bu tip bir apatinin hem daha muhtemel hem de daha tehlikeli olduğunu iddia eder.¹²

¹¹ Tocqueville mutlakıyetçi bir rejimdeki kralın mutlak gücü ile demokratik toplumdaki çoğunluğun mutlak gücünün yol açacağı zorbalıklar arasında özgürlüklerin ayaklar altına alınması açısından çok önemli bir fark bulunmadığını; esas önemli olanın zorbalık ve hak-tanıma yönetimin kontrolünün kimde olduğu değil, özgürlüklerin korunması olduğunun altını çizer; a.g.e., s. 436'da boyunduruğu bir kişi yerine bir milyon kişinin vurduğu bir durumda boynunu vermeye daha istekli olmayacağını; bunun sadece esaretin yeni bir çeşidi olacağını anlatır.

¹² İnsanlığa birçok faydası olan eşitlik ilkesinin toplumsal sorunlara karşı duyarsızlık ve sadece kişisel çıkarını düşünme gibi tehlikeli dürtülere de yol açtığını Tocqueville metninde muhtelif defalar gözlemler: Bkz. a.g.e., s. 444, 507 ve 735-6.

Bireysel mutluluk arayışı ile toplumsal sorumluluk ve siyasi katılım arasında önceden belirli, kaçınılmaz, otomatik bir bağlantı bulunmadığını düşünen Tocqueville bize egoizm, bireycilik ve “aydınlanmış birey çıkarıcılığı” arasında önemli bir ayrım yapmamız gerektiğini söyler. O’na göre “egoizm dünyanın kendisi kadar eski, kötü bir alışkanlıktır. Bir çeşit topluma başka çeşit bir toplumdan daha öznel [ve içkin] değildir. Bireycilik ise demokratik kökenlidir ve [toplumsal, siyasal ve ekonomik] koşullar daha eşit hale geldikçe artma tehlikesi vardır.”¹³ Tocqueville’e göre bireycilik, demokratik eşitlik ilkesinin bir yoldaşı olduğu içindir ki demokratik yönetselliğe mündemiç bir sorun arz eder: “Egoizm tutkulu ve abartılı bir kendini sevme durumudur ki insani olan her şeyi kendi durumu açısından düşünmeye ve kendini herkese tercih etmeye sevk eder. Bireycilik ise soğukkanlı ve hesaplı bir duygudur ki her vatandaşı diğerlerinden tecrit etmeye ve aile ile arkadaş çevresine çekilmeye meyilli kılar ... Egoizm kör içgüdüden kaynaklanır, bireycilik ise baştan çıkarıcı bir tutkudan çok, yanlış muhakemeden kaynaklanır.”¹⁴

Biri uzun bir geçmişe sahip, diğeri ise eşitlikçi modern zamanların ürünü olarak yükselen ama ikisi de demokratik rejimin canlılığı açısından temel bir problem oluşturan bu iki tutumun karşısına Tocqueville “aydınlanmış birey çıkarıcılığı” kavramını koyar. O’na göre bireyin çıkarları ve ilgileri mutlaka diğer bireylerin çıkarlarını dışlamak zorunda olmadığı gibi, tam tersine sıklıkla bireyin kendi temel çıkarlarını tatmin edilmesi diğerlerinin de çıkarlarının tatminini bir önkoşul olarak gerekli kılar.¹⁵ Bu olasılığın fark edilmesi uzlaşma ve ılımlılık üzerine vurgu yapan, akılcı bir dünya görüşü olarak “aydınlanmış birey çıkarıcılığı”ni çekici ve gerekli kılar. Bir başka deyişle, demokratik toplumlarda ideal olan bireyin şahsi özgürlükler çerçevesinde bir yandan kendi mutluluğu için çalışması iken diğer yandan da bu şahsi mutluluğun toplumun genel sorunlarından (trafik, asayiş, ayrımcılık, gelir bölüşümü, işsizlik vb.) bağımsız şekilde tam olarak gerçekleştirilemeyeceğini anlamasıdır. Bu kavrayışın doğal ve olumlu bir sonucu ise bireylerin toplumsal işbirliği ve katılıma yönelmeleri ve dolayısıyla demokratik yönetselliğin içerik ve nitelik olarak bir üst seviyeye taşınmasıdır. Aydınlanmış birey çıkarıcılığı yoluyla dar anlamda şahsi çıkar ile toplumsal katılım ve işbirliğinin dengelenmesi hem bireylerin daha mutlu ve doyurucu hayatlar sürdürmelerine hem de demokratik rejimin daha sağlıklı ve güçlü çalışmasına katkıda bulunacak temel bir unsurdur.

¹³ A.g.e., s. 507.

¹⁴ A.g.e., s. 506.

¹⁵ A.g.e., s. 506.

Siyasi düşünce tarihine bakarsak Tocqueville'in Amerika' özelinde ve modern demokrasiler genelinde önerdiği çözümün cumhuriyetçi erdem görüşü (ki katılım, paylaşım ve işbirliğinin vatandaşlık sorumluluğunun temel ve kaçınılmaz özellikleri olduğunu vurgular) ile liberal özgürlükçü görüşün (ki bireyin vazgeçilmez hakları ve özgürlükleri üzerine vurgu yapar) bir ideal denge noktası olarak tasarlandığını saptıyoruz. Bir yandan bireylerin kazandıkları özgürlükleri ile siyaset, ekonomi ve toplumsal hayatta yapmak istediklerinin farklılaşmasının getirdiği toplumsal kaos ve çözülme potansiyeli, diğer yandan zorunlu ve güdümlü toplumsal katılım ve paylaşımın bireyi boğabilecek, baskı altına alabilecek otoriter potansiyeli arasında demokrasinin tam olarak nasıl bir rejim olarak kurgulanması gerektiği bugün bile yanıtı aranan temel bir sorudur. Bu sorunun bariz, bilinen bir cevabı olduğu varsayımı ise çok sık yapılan bir hata olmanın ötesinde fiilî siyaset sahnesinde de bir dizi çıkmaza ve soruna yol açmaktadır.

Yukarıda açıkladığımız demokrasilerin temel sorununun bir başka tezahürünü Tocqueville'in âdetler ve din konusunu mercek altına almasına neden olan ve demokrasilerin kaçınmakta zorluk çektikleri çift başlı tehlikede buluyoruz: Bir yanda toplumsal fayda ve ortak çıkarlar adına bireysel özgürlüklerin zedelendiği "kabından taşan" demokrasi tehlikesi (ki Tocqueville için Fransız Devrimi'nin temel hatası ve problemi buydu) öte yanda herkesin dar şekilde anladığı şahsi çıkarını tatmin etmek için kendi kabuğuna çekildiği, kamusal siyasi ve toplumsal hayatın canlılığını yitirdiği "ölgünleşen" demokrasi tehlikesi (ki Amerikan demokrasisi için Tocqueville'in en büyük korkularından biri buydu). "Kabından taşan demokrasi" çoğunluğun zorbalığı olgusunu yaratma eğilimi içerirken, "ölgünleşen demokrasi" vatandaşların çoğunun sadece kendi dertleri ve çıkarlarıyla ilgili oldukları bir ortamda nispeten küçük ama kararlı ve iyi örgütlenmiş bir azınlığın yönetime el koyması riskini artırır.¹⁶ Bu toplumsal koşullardan ilki doğrudan despotik bir siyasi yönetime götürürken ikincisi daha dolaylı olarak aynı sonuca ulaştırır.

¹⁶ Tocqueville, *Amerika'da Demokrasi* eserinin ikinci cildine yazdığı notların kapanışında şu gözlemi yapar: "Şu an için [demokrasilerin karşısındaki] en büyük tehlikenin fazla serbest mi yoksa istibdat mı; anarşi mi yoksa mutlakiyet mi olduğu genel ve mutlak şekilde belirlenemez. İkisinden de eşit derece korkulmalıdır ve ikisi de aynı kaynaktan çıkabilirler: Bireyciliğin meyvesi olan genel kayıtsızlık [apati]. İşte bu kayıtsızlıktan dolayıdır ki bugün yürütme gücü eğer birkaç asker toplayıp baskıcı işler yapabilirse ertesi gün de başka bir grup toparladığı otuz kişiyi harekete geçirip baskıcı fiiller işleyebilir. Ne o, ne de bu kalıcı bir şey kurabilir çünkü başarıyı kolay hale getiren nedenler aynı şekilde başarının devamını imkânsız kılarlar. Onlara karşı koyacak bir güç olmadığı için yükselirler ve onları destekleyecek bir güç olmadığı için yıkılırlar. Dolayısıyla biz çabalarımızı anarşi veya istibdada karşı değil, bunları üreten kayıtsızlığa karşı yönlendirmeliyiz" a.g.e., s. 735-6.

Din ve demokrasi ilişkisine dönersek, Tocqueville'in bu konuyu incelediği yaklaşımının kategorik, tümel hükümler vermeye çalışmak yerine öznel koşullar, yerel tarihçe, siyasetin somut dinamikleri, kültürel geleneklerin devamlılık ve kırılma gösteren nitelikleri üzerine yoğunlaşmak olduğunu görüyoruz. Diğer bir deyişle, pek çok insan için çekici olan büyük genellemeler ve özcü hükümler verme alışkanlığı yerine daha çok sabır, çaba ve özen gerektiren somut inceleme ve çalışmalar yapıp bunların ışığında kavramsal kurguların değerlendirildiğini ve hüküm verildiğini gözlemliyoruz. *Amerika'da Demokrasi*'nin iki cildi Tocqueville'in bu konuda gösterdiği titizliğe iyi bir örnektir: Amerikan demokrasisinin durumu ve geleceğini incelerken kullandığı metod kuramsal ve normatif unsurlar taşısa da bunlar genel-geçer yargılar, kategorik iddialar ve tanımlamalar yerine Amerika'nın coğrafi yapısından tarihçesine, kültüründen sınıf yapısına, yasalarından siyasi kurumlarına kadar çok kapsayıcı, dikkatli, empirik bir çalışmanın ışığında değerlendirilir ve kullanılır. Örneğin, Tocqueville Amerika'da Katoliklerin durumunu ve demokrasi ile olan ilişkilerini tartıştığı bölümlerde temel olarak Katolik dinî inancın genelde sanılanın aksine "demokrasinin doğal bir düşmanı olmadığı"nın iddia etmektedir.¹⁷ Bu iddiayı ortaya koyarken de Katolik inancının kabul edilen temel prensiplerinin yanısıra Katoliklerin bir grup olarak Amerika'daki öznel koşullarını göz önünde bulundurur: Genelde fakir cemaatler halinde yaşamaları, çoğunluğu Protestanların teşkil ettiği bir ülkede azınlık olmaları ve benzeri somut ve tarihsel olarak öznel koşulların gereklerini tartıştıktan sonradır ki Tocqueville, Katoliklerin de tıpkı Protestanlar gibi demokratik inançları benimseyip bunlara sahip çıkabilecekleri yargısına varmaktadır. Diğer bir deyişle, Tocqueville sadece Vatikan'dan belirlenen Katolik dogması üzerine yoğunlaşarak bu dinin demokrasi ile uyumlu bir ilişkisi olup olamayacağına kategorik ve genel bir şekilde karar vermek yerine esas sorunun nerde, nasıl, hangi koşullar altında böyle bir uyumluluk oluşabilir şeklinde sorulması gerektiğini uygulamada bizlere göstermektedir.¹⁸

¹⁷ A.g.e., s. 288. Katolik inancın demokrasi ile bağdaşıp bağdaşmadığı sorusu her ne kadar zamanı geçmiş, köhne bir konu gibi görünse de bizim açımızdan öğretici bir yön taşımaktadır. Günümüzde hararetle tartışılan İslâm ve demokrasi sorunsalının geçmişteki bu tip, çok benzer tartışmalardan bu denli kopuk, bu denli kuvvetli bir hafıza ve anlayış kaybı eşliğinde yapıyor olmasını sadece rasgele bir dikkatsizliğin sonucu olmaktan çok siyasi bir motivasyon ile belirlenen bir tutum olarak açıklamak akla daha yakın gelmektedir. Doktrin içeriği olarak İslâm dininin demokrasiyle köklü bir uyumsuzluk gösterdiğini kolaylıkla ve kesin bir dille ifade edenlerin belki de tarihte benzer şekilde cereyan eden diğer 'din ve demokrasi' tartışmalarının bize öğrettikleri nedeniyle biraz daha ihtiyatlı ve dikkatli olmalarını beklemek gerçektir.

¹⁸ Ne yazık ki Tocqueville, Katolisizm hakkında örnek gösterilebilecek bu duyarlılığı ve sosyolojik gözlem titizliğini konu İslâm dini olunca tekrar etmemekte ve incelemesini İslâm

Bu tip bir yaklaşım bizi özcü düşüncenin çıkmaz sokaklarından kurtarabilecek ve toplumsal ve siyasi olarak karşılaştığımız sorunlara daha doğru teşhisler koyabilmemizi sağlayacaktır. Bilim insanının görevi dinler veya diğer toplumsal ve siyasi olgular hakkında özcü, genel-geçer, tarih-dışı hükümler vermek değil, bunların tarih içinde, değişik siyasi, ekonomik ve kültürel etkilerle nasıl değiştikleri, dönüştükleri ve nasıl dönüştürülebilecekleri üzerine somut, ayrıntılı ve sistematik inceleme yapmaktır. Toplumsal ve siyasal hayatın birincil özelliklerinden olan değişim ve dönüşümlere gözlerini kapayarak tarih-dışı bir kurguda, tanımlama yoluyla yargılarda bulunmak bilimin gerektirdiği sorgulama metodu ve titizliğine uymayan bir tutumdur. Din hakkındaki özcü yorumlar ve iddiaları din adamlarına ve inançlı kişilere bırakmak, bilimsel doğruluk ve geçerlilik için olduğu kadar bilimin toplumsal bir faaliyet alanı olarak özerkliğinin korunması için de gereklidir.¹⁹

Benzer bir gözlemi akademik yaşamda olduğu kadar gündelik yaşamda da çok kullanılan demokrasi kavramı üzerine yapmakta fayda olduğu görüşündeyim. Çevremizde hâkim olan kullanımda demokrasi kavramı sanki anlamı aşıkâr, gerekleri tartışılmaz, sınırları belirli ve niteliği malummuş gibi algılanmakta ve Türkiye gibi ülkeler için problem genelde tek yönlü bir eksiklik, çarpıklık veya yetersizlik olarak, bir “az-gelişmişlik sorunsalı” çerçevesinde anlaşılmaktadır.

Halbuki çok yüzeysel bir tarih bilgisinin bile gösterdiği gibi demokrasi denilen siyasi rejim türünün uzun, çalkantılı, inişli-çıkışlı ve son keredede değişken bir karakteri var. Bu değişkenlik ve çok-anlamlılık bugün de geçerliliğini ve önemini sürdürmekte, değişik toplumsal hareketler demokratik rejimin yönetselliğinin nasıl yapılandırılması ve haklar çerçevesinin nasıl çizilmesi gerektiği konularında yoğun mücadeleler içinde hem gündem yaratmakta hem de bu kavramı temelli olarak yeniden tanımla-

---

dininin öğretisinin temel niteliği hakkında hüküm vermekle sınırlı tutmaktadır (ki bu konuda da ne denli bilgili olduğu tartışmaya açıktır) bkz. a.g.e., s. 445. Ne var ki, bizim incelememiz açısından önemli olan husus, ortaya koyduğu ve dikkatli şekilde uygulandığında bu tip önyargıların ötesine geçmeyi sağlayacak bir analiz yönteminin nasıl kullanılacağını göstermesidir.

¹⁹ Bu konuda ülkemizde dikkate değer bir iyileşme görülmekte ve gelecek için ümitli olmak için sebepler çoğalmaktadır. Tocqueville'in takındığı gibi titiz sosyolojik yaklaşımın en son örneklerinden biri Nilüfer Göle ve Ludwig Ammann tarafından derlenen (2006) *İslam in Public: Turkey, Iran and Europe*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları kitabındaki incelemelerde görülmektedir. Nilüfer Göle daha önce de yayımladığı (2000) *İslâm'ın Yeni Kamusal Yüzleri*, İstanbul: Metis Yayınları, (2000) *Melez Desenler: İslâm ve Modernlik Üzerine*, İstanbul: Metis Yayınları ve (1991) *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, İstanbul: Metis Yayınları eserlerinde benzer bir yaklaşım içerisinde bir bilim insanının nasıl hem çok siyasetleşmiş bir konuya odaklanıp hem de eleştirel sosyolojik bir gözlem ve analiz mesafesinin nasıl korunabileceğini gösterme konusunda örnek bir yaklaşım sergilemektedir.

maktadırlar. Kürtağın bir birey hakkı olup olmadığı, hangi koşullarda ne şekilde kısıtlanabileceği veya kısıtlanıp kısıtlanamayacağı, eşcinsellerin evlilik ve diğer kamusal hakları, bireyin rızasıyla kendi yaşamını sona erdirmeye (ötenazi) hakkı, cezaevindeki mahkûmların, “akıl hastalarının” hakları, çocuk hakları, azınlık ve kültürel grupların hakları, dinî bir hayat tarzı sürmek isteyenlerin hakları ve benzeri düzinelerce konuda demokratik bir rejimin nasıl düzenlemeler yapması gerektiği, nitelik olarak demokrasinin bu haklarla uyumlu olup olmadığı, hangi hakların temel, hangilerinin tâli, hangilerinin ise hak olmadığı sadece “az-gelişmiş” veya “yarı-gelişmiş” diye aşağılanan ülkelerde değil, örnek olarak gösterilen “Batı”nın yerleşik liberal demokrasilerinde de temel konular olarak tartışılıyor.²⁰ Bunun ötesinde bu hakların birbirleriyle çatıştıkları veya farklı öncelikler yarattıkları durumlarda hangilerinin tercih edilmesi gerektiği; haklar ile toplumsal, insani ve hattâ ekolojik faydalar arasında nasıl bir dengenin hangi ilkeler üzerine kurulup hangi durumlarda ne kadar istisnai koşullar için esneklik içermesi gerektiği gibi konular da benzer şekilde tartışılmaya, kültürel ve siyasi alanlarda farklı görüşler ve gruplar tarafından farklı şekilde algılanıp tanımlanmaya ve dönüştürülmeye çalışılmaktadır. Tüm bu tartışma, çekişme ve mücadeleler ise demokrasilerde istisnai olarak varılmaktan çok, varlıkları ve doğrudukları siyasi sonuçlar itibarıyla demokrasinin çok temel ve içsel bir unsurunu teşkil etmektedirler.

Diğer bir deyişle demokrasi kavramına özcü bir şekilde, tarihsel değişimden muaf bir olguymuş gibi kategorik olarak yaklaşmak yerine tarihsel süreçte geçirdiği, sıklıkla öngörülemez ve gelecekte de benzer dönüşümlere gebe bir sürecin şu an verdiğimiz (ve verirken de evrensel bir uzlaşma içinde olmaktan çok, devamlı bir mücadele ve çekişme içinde tanımlamaya çalıştığımız) bir ismi olarak görmekte fayda var. Dolayısıyla Türkiye gibi bir ülkede demokratik rejimin gerekleri ve nitelikleri üzerine kimi zaman yoğunlaşan tartışmaları sadece bir yetersizliğin veya gerikalmışlığın ürünü olarak görmek yerine bunu potansiyel olarak yaratıcı,

²⁰ Günümüzde demokratik niteliği pek sorgulanmayan bir dizi (“Batılı”, “ileri”) ülkenin geçmişine baktığımızda mevcut durumda gözlemlenen demokrasinin “çekişmeli” (agonistic) ve yeniden tanımlanmaya ve tanzim edilmeye hazır özelliklerinin hiç de şaşırtıcı veya yeni olmadığını görüyoruz: Mülk-sahibi olmayan vatandaşların oy verme hakkını uzun mücadelelerle parça parça kazanmalarından, kadınların oy verme, seçme ve seçilme hakları için verilen mücadeleye; göçmenlerin vatandaşlık hakları için verilmesi gereken mücadelelerden, sendikalaşma hakkı, asgari ücret gibi çok geniş yelpazedeki (bugün artık belki de kanıksadığımız ve demokrasinin doğal bir parçası ve gereği olarak algıladığımız) bir dizi hak tarihsel olarak demokrasinin niteliği ve gereği üzerine yapılan (ve zaman zaman kanlı şekilde gerçekleştirilen) toplumsal tartışma ve mücadelelerin sonunda değerli ancak öngörülmemiş ve kaçınılmazlığı olmayan kazanımlar olarak ortaya çıkmışlardır.

dönüştürücü ve zenginleştirici bir sürecin parçası olarak da görmek ve kamusal alandaki tartışmaya böyle bir yaklaşımla katılmak daha faydalı ve üretken olacaktır. Örnek alınan ve bir gün katılınacağı umulan Avrupa Birliği de bu tip problemlerden, belirsizliklerden ve tartışmalardan muaf olmadığı için, AB'ye giriş ile "demokrasi problemleri"nin ortadan kalkacağını varsaymak safdillik ve kolaycılık olur.

Tocqueville'in eserlerinin bize belki de verdiği en önemli mesaj tarihsel değişimin (gerek demokrasi konusunda olsun, gerekse dinlerin toplumsal yaşamdaki yeri olsun) bu ucu açık, toplumsal tartışmalar ve müdahalelerle üretilmeye ve dönüştürülmeye elverişli yapısının vurgulanmasıdır. Tocqueville yazılarında ne "genel olarak" demokrasinin, ne de özel olarak Amerika'da demokrasinin önceden belirlenmiş, iradi müdahalelerden muaf, tekil bir gelişim yörüngesi olduğunu iddia eder. Tam tersine, Tocqueville'in neredeyse tüm incelemeleri daha alçakgönüllü şekilde başlayıp devamlı olarak "peki bu toplumdaki insanlar, bu koşullarda, ne tip motivasyonlarla ne çeşit sorunlar, durumlar ve çözümler yaratıyorlar" gibi sorularla ince bir empirisizme ve bilimsel somutluğa yol vererek gelişiyorlar. Tocqueville'in bize dolaylı olarak da olsa yapabileceği en önemli katkının bu tip bir yaklaşımı Türkiye'nin değişim dinamiklerine uygulamak olacağını düşünüyorum.